

Bədii mətnlər şagirdlərin mənəvi inkişafında əsas amil kimi

Könül Məmmədova¹

XÜLASƏ

Məqalədə ibtidai sinif şagirdlərinin intellektual-mənəvi inkişafında bədii mətnlərin əsas rolundan bəhs olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, böyüməkdə olan nəslin nitq mədəniyyətinin formalaşmasında, intellektual-mənəvi inkişafında bədii ədəbiyyatın mühüm rolu vardır. Bədii ədəbiyyat güclü təlim-tərbiyə vasitəsi olaraq nitq inkişafının əsasını təşkil edir. İbtidai sinif şagirdlərində əxlaqi vərdişlərin formalaşmasında, zəhmətə, biliyə və elmə həvəs yaradılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən bədii ədəbiyyat nitq inkişafı üçün də əvəzsiz rol oynayır. Odur ki şair və yazıçıların bədii dili kiçikyaşlı məktəblilərin nitq inkişafı üçün qida mənbəyi hesab edilir. Şagird ana dilində yazılmış bədii əsərləri oxuyub öyrənməklə zehni yeni fikir, ideya, məfhum, təsəvvür və surətlərlə zənginləşdirir. Bədii mətnlər isə öz növbəsində nitq inkişafı üzrə aparılan işin metodik baxımdan daha səmərəli və keyfiyyətli qurulmasına imkan yaradır. Bədii mətnlər ibtidai sinif şagirdlərinin yaddaşını və düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir, həmçinin hadisələrdən nəticə çıxarma, ümumiləşdirmə, yekunlaşdırma, fərqləndirmə və digər idrak bacarıqlarını gücləndirir.

AÇAR SÖZLƏR

bədii mətn, rabitəli nitq, məntiqi tapşırıq, nitq inkişafı, təfəkkür

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 28.07.2025

Qəbul edilib: 04.10.2025

¹ Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0000-0001-8664-4912> | konul.1970@mail.ru

Literary Texts as the Main Factor in the Moral Development of Students

Konul Mammadova¹

ABSTRACT

The article deals with the main role of literary texts in the intellectual-spiritual development of elementary school students. It should be noted that fiction has a great role in the formation of speech culture and intellectual-spiritual development of the growing generation. In addition to being a powerful educational tool, fiction is also the basis of speech development. Fiction, which is of great importance in the formation of moral habits, enthusiasm for hard work, knowledge and science, plays an indispensable role in the development of speech as well. Therefore, the richness of the literary speech of poets and writers is the source that nourishes the speech development of young schoolchildren. The student enriches his mind with new thoughts, ideas, concepts, imagination and images by reading and studying literary works written in his mother tongue. Literary texts, on the other hand, create a favorable opportunity to build a more efficient and qualitative methodical work on speech development. Literary texts improve the memory, thinking ability of elementary school students and develop cognitive skills such as drawing conclusions from a certain event, summarizing, generalizing, distinguishing, etc.

KEYWORDS

literary text, communicative speech, logical task, speech development, thinking

ARTICLE HISTORY

Received: 28.07.2025

Accepted: 04.10.2025

¹ Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0000-0001-8664-4912> | konul.1970@mail.ru

Giriş

Şagirdlərin cəmiyyət üçün faydalı şəxsiyyət kimi formalaşması və mədəni cəhətdən yetkinlik meyarlarından biri olan nitq bacarıqlarına yiyələnməsi məktəbin ən vacib ümumpeəaqoji problemlərindəndir. Ümumi təhsilin, xüsusilə də ibtidai təhsil səviyyəsinin əsas vəzifələrindən biri şagirdlərin həm şifahi, həm də yazılı nitq bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Bu vəzifə bütün təlim-tərbiyə prosesini əhatə edir. Məktəb təlimi şagirdlərin nitq inkişafının mənbəyi və imkanlarını artırmaqda xüsusi rol oynayır. Şagirdlər təbiət və insan əməyini müşahidə etməklə, ətrafdakılarla ünsiyyət qurmaqla, müəaliə və müxtəlif çıxışlar etməklə nitqlərini daim inkişaf etdirirlər. Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər öz fikirlərini daha dəqiq və düzgün ifadə etməyi bacarsın, onların nitq vasitəsilə işlətdikləri sözlər, məcazlar, bədii təsvir vasitələri ifadə etdikləri anlayışlara, fikirlərə uyğun gəlsin.

Azərbaycan dili ibtidai siniflərdə tədris olunan ən vacib fənlərdən biridir. Bu fənnin başlıca məqsədlərindən biri şagirdlərdə hərtərəfli nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Gələcək nəslin zəngin nitq mədəniyyətinə malik savadlı və mədəni şəxs kimi yetişməsi birbaşa ibtidai siniflərdə nitq inkişafı üzrə işin təşkili səviyyəsindən asılıdır.

Heç şübhəsiz, sistemləşdirilmiş bilik və bacarıqların məcmusunu ifadə edən təhsil birdən-birə yaranmayıb. İcmalar formalaşdıqca, cəmiyyət inkişaf etdikcə müəyyən bilik və həyati bacarıqların əldə olunmasının zərurəti ilə xüsusi təlim verən, ayrı-ayrı şəxslərin adları ilə adlandırılan məktəblər yaradıldı. Bu məktəblərdə həyata keçirilən təlimlər isə təhsil anlayışının inkişafına şərait yaratdı. Ümumilikdə, bəşər sivilizasiyasının formalaşması və inkişafı bilavasitə təhsillə bağlıdır. Tarix boyu müxtəlif xalqların və millətlərin yaratdığı peəaqoji fikir abidələri və konsepsiyaları bəşəri xarakter daşımaqda dünyanı inkişafa doğru aparan tükənməz mənəvi sərvətə çevrilmişdir.

Metodlar

“Bədii mətnlər şagirdlərin mənəvi inkişafında əsas amil kimi” adlı məqələdə peəaqoji-metodik ədəbiyyatın təhlili, müşahidə, müsahibə, nəzəri-təhlil, təsvir, deduksiya və induksiya metodlarından istifadə olunmuşdur. Şagirdin şəxsiyyət kimi hərtərəfli formalaşması üçün onun inkişafına diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Bütün bu amilləri nəzərə alaraq, ibtidai sinif müəllimləri nitq təlimində müxtəlif üsullardan səmərəli istifadə etməyi bacarmalı, şifahi və əyani metodlarla yanaşı, praktik və oyun xarakterli üsulları da tətbiq etməlidirlər.

Nəticələr

Bədii mətnlərin tədrisi zamanı şagirdlərin maraq dairəsini genişləndirmək və mənəvi inkişafını təmin etmək məqsədilə müəllimlər müxtəlif təlim üsullarından istifadə edirlər. Bu üsullardan biri də *rollu oyunlardır*. Bu üsuldən istifadə zamanı şagirdlər böyük həvəslə müxtəlif rollara girir, jest və mimikalardan fəal şəkildə istifadə edirlər. Bu isə onların şifahi nitqinin inkişafına şərait yaradır. Dərs zamanı müəllim rollu oyunu təşkil edərkən şagirdlərin dərkətmə və zehni bacarıqlarını, bilik və yaş səviyyələrini, eləcə də onların xarakterlərini nəzərə almalıdır. Rollu oyunların təşkili zamanı müəllimlər müxtəlif materiallardan – bədii ədəbiyyat nümunələrindən, bədii mətnlərdən və digər uyğun materiallardan istifadə edirlər.

Müzakirə

Məqalədə qoyulan problemlərlə əlaqədar olaraq, proqram və dərsliklərdə bədii mətnlərlə bağlı mövzular, dinləmə və oxu məsələləri, ibtidai siniflər üçün hazırlanmış nümunələr və onların müqayisəli təhlili geniş şəkildə verilmişdir. Səlis və aydın nitq insan şəxsiyyətinin ən xarakterik və mühüm xüsusiyyətlərindəndir. Buna görə də uşağın nitq inkişafı onun şəxsiyyətinin tərbiyəsi və formalaşmasının əsasını təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, böyüməkdə olan nəslin nitq mədəniyyətinin formalaşmasında, intellektual və mənəvi inkişafında bədii ədəbiyyatın mühüm rolu vardır. Bədii ədəbiyyat güclü təlim-tərbiyə vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də nitq inkişafının əsasını təşkil edir. İbtidai sinif şagirdlərində əxlaqi vərdişlərin formalaşmasında, zəhmətə, biliyə və elmə marağın artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayan bədii ədəbiyyat, eyni zamanda nitq inkişafı üçün də əvəzsiz vasitədir. Bədii əsərlərdə yazıçının zəngin söz ehtiyatı hadisələrin dəqiq, incə, obrazlı və orijinal üslubda təsvirinə imkan yaradır. Sənətkar sözlərin leksik-semantik zənginliyindən tutmuş intonasiya və ritm incəliklərinə qədər bütün dil imkanlarından sərbəst şəkildə istifadə edir. Nitqin zənginliyinin əsas əlaməti onda işlənən sözlərin təkrarçılığa yol vermədən kəmiyyətə çoxluğudur (Cəfərova, 2021, s. 140).

Mükəmməl biliyə, daimi mütaliyə və geniş dünyagörüşünə malik şəxsin söz ehtiyatı keyfiyyət və kəmiyyətə daha zəngin olur. Bu baxımdan, şair və yazıçıların bədii nitqinin zənginliyi kiçikyaşlı məktəblilərin nitq inkişafı üçün mühüm qida mənbəyidir. Uşaq poeziyasına xüsusi diqqət yetirən A. Şaiq, S. Vurğun, M. Müşfiq, M. Ə. Sabir, A. Səhhət, M. Seyidzadə, M. Dilbazi, O. Sərvəlli, X. Əlibəyli və digər görkəmli sənətkarların zəngin bədii irsi ibtidai sinif şagirdlərinin intellektual və mənəvi inkişafında mühüm vasitə kimi özünəməxsus yer tutur.

Şagirdlər mətnlərdə cərəyan edən hadisələri bədii obrazlar vasitəsilə daha səmərəli qavrayırlar. Hekayə, şeir, təmsil, nağıl və digər bədii nümunələrin təsiri nəticəsində uşaqların cəmiyyət və təbiət haqqında təsəvvür və bilikləri dəqiqləşir, nitqləri isə obrazlı ifadələr hesabına zənginləşir (Tağıyev, 2006, s. 315). Oxunan materialın məzmunu şagirdin

yaddaşına bütövlükdə həkk olunur; o, bədii mətnin müxtəlif epizodlarını, ayrı-ayrı obrazlarını, onların hərəkətlərini məntiqi ardıcılıqla izləyir, təhlil edir, daxili məna əlaqələrini müəyyənləşdirir və rabitəli nitq vasitəsilə bütün incəlikləri ilə ifadə etməyə çalışır. Bədii mətnlər kiçikyaşlı məktəblilər üçün düzgün və obrazlı nitq nümunəsi olmaqla onların intellektual-mənəvi inkişafına şərait yaradır.

Şagirdin intellektual inkişafı onu əhatə edən varlıq, təbiət, texnika, cəmiyyət və elmin müxtəlif sahələri ilə bilavasitə bağlıdır. İbtidai siniflərdə bu inkişafı təmin edən əsas vasitələrdən biri oxu mətnləridir. Oxu materialları vasitəsilə şagirdlər təbiət və cəmiyyətin inkişafı haqqında biliklər əldə edir, tarixi fakt və hadisələrlə tanış olurlar.

Oxu elə bir prosesdir ki, şagirdin idrak fəaliyyətini, intellektual inkişafını bütövlükdə əks etdirir, məzmunun dərinədən mənimsənilməsini tamamlayır. İbtidai siniflərdə bu işin səmərəli təşkili şagirdlərin intellektual və mənəvi inkişafına, oxu materialının şüurlu mənimsənilməsinə güclü təsir göstərir (Cəfərova, 2021, s. 140). I–IV siniflərdə oxu materialının məzmununun şagirdlərin müşahidələri və şəxsi təcrübələri ilə əlaqələndirilməsi səmərəliliyi artıran əsas məsələlərdəndir.

Oxu materialları müxtəlif üslublarda yazılmış mətnlərin məzmunlarının müstəqil qavranılmasına şərait yaradır, ədəbi-bədii nümunələrə maraq oyadır, ümumi nitq mədəniyyətinin inkişafı üçün obrazlı ifadələrlə zəngin lüğət ehtiyatı formalaşdırır.

Azərbaycan dili fənninin (I–IV siniflər) kurikulumu nəticəyönümlü xarakter daşıdığına görə şagird:

- mətni düzgün, sürətli, ifadəli və şüurlu oxuyur;
- müxtəlif mətnləri bütöv sözlərlə səslə və səssiz oxuyur;
- oxuduğu mətnlərin məzmununa münasibət bildirir;
- mətnin hissələri arasında məna əlaqələrini müəyyənləşdirir;
- bədii və elmi-kütləvi mətnləri fərqləndirir.

I–IV sinif Azərbaycan dili dərsliklərinə daxil edilən oxu materiallarını xarakterinə görə iki qrupa ayırmaq olar:

1. Bədii mətnlər (nağıl, təmsil, hekayə, şeir).
2. İnformativ mətnlər (məlumatlandırıcı, elmi-kütləvi).

İbtidai siniflərdə bədii və elmi-kütləvi mətnlərin özünəməxsus sistem və ardıcılığı mövcuddur. Bədii mətnlər şagirdlərdə vətən, xalq, insan əməyi, həyat tərzini və ictimai hadisələr haqqında ilkin təəvvürlər formalaşdırır, dövlətimizin sülh və əmin-amanlıq uğrunda mübarizəsini, yüksək ideyalarını və müasir şəraitdə xalqın göstərdiyi misilsiz hünəri anlamağa imkan yaradır, müsbət əxlaqi keyfiyyətlər aşılayır.

Bədii mətnlər, elmi-kütləvi mətnlər kimi, şagirdlərə təbiət və cəmiyyət haqqında elmi biliklər qazandırır. Lakin bədii mətnlərdə müəllimin təsvir edilən hadisəyə münasibəti də ifadə olunur. Bu səbəbdən, elmi-kütləvi mətnlərin oxu prosesində tətbiq olunan metodları

bədii mətnlərə eyni şəkildə tətbiq etmək düzgün olmaz. Hər iki mətn növünün özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Bədii mətnlər şagirdlərin nitqini poetik ifadələrlə zənginləşdirir. Bu zənginlik əsərin estetik təhlili və sözlər üzərində aparılan iş prosesində formalaşır. Məsələn, Məmməd Arazın “Azərbaycan – dünyam mənim” şeirinin ideya-məzmunu üzərində aparılan iş zamanı şagirdlər ədəbi-nəzəri biliklər əldə edir, onların nitqi bədii-obrazlı ifadələrlə zənginləşir. Bədii mətnlər şagirdlərin söz sənətinə yiyələnməsində və dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynayır.

İbtidai siniflərdə bədii mətnlərin dili üzərində işin xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin praktik cəhətdən başa düşülməsini və nitqdə tətbiqini təmin etmək.
2. Mətnə onların vəzifəsi və bədii rolunu izah etmək.
3. Bədii obrazların düzgün canlandırılması və əsərin məzmununun dərinlən mənimsənilməsinə nail olmaq.
4. Şagirdlərin bədii zövqünü inkişaf etdirmək (Cəfərova, 2021, s. 140).

Hekayə, nağıl, təmsil, şeir və s. nümunələr məktəblərdə bədii oxu materialı kimi təyin olunur. Bu materialların əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, yazıçı varlığa və onu maraqlandıran hadisələrə münasibətini obrazlı şəkildə ifadə edir. Onun başlıca məqsədi varlığı realistsinə təsvir etmək və estetik cəhətdən əks etdirməkdir.

Bədii əsərlər janr baxımından müxtəlifdir. Hər bir ədəbi janrın özünəməxsus üslubu, quruluşu və priyomları olduğundan, onların şagirdlərə təsiri də fərqlidir. Bədii əsərlər üç növdə olur: *epik*, *lik* və *dramatik*. I sinifdən başlayaraq oxu dərsliklərində hər üç növə aid nümunələr verilir. Hər bir növə aid mətn üzərində işləyərkən onun janr xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Sinif müəllimi lirik, epik və dramatik əsərlərin xüsusiyyətlərini bilməli və təlim prosesində bu xüsusiyyətləri tətbiq etməlidir.

Bədii mətnlər şagirdlərin hisslərinə və iradəsinə güclü təsir etməkdə böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Uşaqlar bədii əsərlərdəki müsbət qəhrəmanlara rəğbət bəsləyir, onlarla birlikdə hadisələri yaşamış olurlar. Bu proses şagirdlərin həm intellektual, həm də mənəvi inkişafına təkan verir.

İbtidai sinif şagirdləri müxtəlif janrlara aid əsərlərlə tanış olurlar. Belə ki, dərsliklərdə lirik və epik növə aid kifayət qədər nümunə verilir. Məlumdur ki, hər bir əsərin öz quruluşu və bədii xüsusiyyətləri mövcuddur. Təmsillər və nağıllar eyni olmadığı kimi, onların oxu qaydaları da fərqlidir. Həmçinin tapmaca, atalar sözləri, əfsanə, bayatı və digər nümunələrin də fərqli quruluş və təhkiyə xüsusiyyətləri vardır.

Bədii mətnlərin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də şagirdlərin nitqini lazımi söz və ifadələrlə zənginləşdirməsidir. İbtidai siniflərdə bədii mətnlərin sistemli və şüurlu şəkildə öyrənilməsi yuxarı siniflərdə Ədəbiyyat fənninin dərinlən mənimsənilməsi üçün baza yara-

dır. Ona görə də bu mərhələdə şagirdlər bədii əsəri təhlil etməyi, hadisələrin zaman və məkan şəraitini, qəhrəmanın xarakterini təyin etməyi bacarmalı, ilk poetik anlayışlara (şeyr, qafiyə, ahəng, ölçü, hekayə, təmsil, nağıl və s.) dəqiq yiyələnməlidirlər. O cümlədən şagirdlər bədii mətnlərdə tez-tez rast gəlinən bədii təsvir vasitələri haqqında da təməl biliklərə sahib olmalıdırlar (Həsəni, Abdullazadə, 2015, s. 304).

Bədii mətnlərdə əks olunan bədii təsvir vasitələri insanın həyatı, mənəvi-estetik problemləri ilə bağlı səhnələrin dərk edilməsində mühüm rol oynayır. Bu proses şagirdlərə həm indiki, həm də gələcək həyatlarında lazım olacaq təcrübə qazandırır. Beləliklə, bədii mətnlər və orada işlədilən bədii təsvir vasitələri şagirdin hiss və duyğularının, müstəqil düşüncəsinin, mənəvi aləminin və fəal həyat mövqeyinin formalaşmasına mühüm təsir göstərir.

Nəticə

1. Bədii mətnlər insan psixikasının ayrı-ayrı cəhətlərinə – yaddaş, təfəkkür, təxəyyül, emosiyaya deyil, bütövlükdə insan şəxsiyyətinə güclü təsir göstərir. Bu mətnlərdə real həyatda baş vermiş tipik hadisələr söz vasitəsilə yaradılmış obrazlarla əks olunur.

2. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında bədii mətnlərin rolu əvəzedilməzdir. Şagirdlər bədii mətnlər vasitəsilə söz anlayışının qüdrətini dərk edirlər. Şəkilli kitablara baxmaq, şeyr əzbərləmək, hekayə söyləmək, nitqi inkişaf etdirmək emosiya və marağı formalaşdırır, həmçinin intellektual-mənəvi inkişafa şərait yaradır.

3. Bədii mətnlərin məzmun və forma vəhdətində tədrisi prinsipi ibtidai siniflərdə də mühüm rola malikdir. Əsərdə yalnız nəyin təsvir olunduğunu bilmək kifayət etmir; şagirdlərə estetik təsir göstərməsi üçün onun necə ifadə olunduğunu da öyrənmək vacibdir.

4. Bədii mətnlərin uşağın yaş və bilik səviyyəsinə uyğunluğu nəzərə alınmalıdır. İbtidai sinif şagirdləri nağıl, təmsil, şeyr, hekayə kimi bədii mətnlər barədə ilkin praktik biliklər əldə edir və onları oxumağı öyrənirlər.

5. Şagirdlərin fikri fəaliyyətində təfəkkürün konkret-obrazlı (əyani) komponentləri ilə yanaşı, mücərrəd təfəkkür də inkişaf edir. Bu cəhəti nəzərə alaraq təlim prosesində şagirdlərin intellektual potensialından səmərəli istifadə etmək, yaradıcı təfəkkürün inkişafına və söz sənətinin qavranılmasına əlverişli şərait yaratmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, N. (2014). *Nitq mədəniyyətinin əsasları*. “ADPU” nəşriyyatı.
2. Cəfərova, N. (2021). *Oxu təliminin metodikası*. “ADPU” nəşriyyatı.
3. Cəfərova, N. (2016). *İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi*. I hissə. “ADPU” nəşriyyatı.
4. Cəfərova, N. (2019). *İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. II hissə. “ADPU” nəşriyyatı.
5. Həbibova, N. (2016). *İbtidai siniflər üçün terminlər lüğəti*. “Altun Kitab”.
6. Həsənlı, B., Abdullazadə, N. (2015). *İfadəli oxu*. “Müəllim”.
7. Tağıyev, B. (2006). *Oxu təlimi*. “ADPU” nəşriyyatı.
8. *Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı*. (2013, 9 aprel). President.az. <http://www.president.az/articles/7744>
9. *Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)*. (2010, 3 iyun). <http://edu.gov.az/upload/file/tehsil-pillesinin-dovlet-standartlari-ve-proqramlari.pdf>
10. *Şagirdlərin yaradıcı təfəkkür və tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi*. (2017, 6 dekabr). <https://aztehsil.com/news/5141-agirdlrin-yaradc-tfkkkr-v-tdqiqlq-qabiliyytinin-inkiaf-etdirilmsi.html>